

45. ДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 9 (1951 р.), арк. 124-132.
 46. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 59, арк. 129-156.
 47. ДА УСБУ ХО, спр. 106796, арк. 22.
 48. ДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 4 (1951 р.), арк. 242-265.
 49. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 7, арк. 5-16.

50. ДА ФСБ РФ, спр. 14740, т. 3, арк. 196.
 51. ДА УСБУ ХО, спр. 023528, арк. 113.
 52. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 92, арк. 12.
 53. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 92, арк. 18.
 54. Коровин В. История отечественных органов безопасности. - М. 1995. - С. 39-40.
 55. ДА УСБУ ХО, спр. 1725, арк. 221-224, 262.

Олег Бажан, Вадим Золотарев

"Большой террор" на Харьковщине: масштабы, исполнители, жертвы

В статье комплексно рассмотрено массовые политические репрессии на Харьковщине в 1937-1938 годах, проанализировано результаты "социальной чистки" - количество арестованных, их социальный статус и национальная принадлежность.

Ключевые слова: "большой террор", Харьковская область, НКВД.

Bazhan Oleg, Vadym Zolotaryev

"Great Terror" at Kharkiv region: burden, artists, victims

The article discussed the complex political repression in the Advertisement price at Kharkiv region in 1937-1938, analyzed the results of "social cleansing" - the number of those arrested, their social status and ethnicity.

Key words: "Great Terror", Kharkiv region, NKVD.

УДК 351.853: 44 (477)

Галина Денисенко (м. Київ)

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ І ПАМ'ЯТНИКИ ЖЕРТВАМ "ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ"

В статті висвітлюються головні аспекти увічнення жертв "Великого терору" в Україні. Автор акцентує увагу на подіях 30-50-тих років ХХ ст. в різних регіонах, на місцях пам'яті і пам'ятках, присвячених репресованим громадянам. Досліджуються різні види і типи нерухомих історико-культурних об'єктів в контексті підготовки фундаментального 28-томного видання «Звід пам'яток історії та культури України».

Ключові слова: увічнення, пам'ять, пам'ятки, меморіали, «Звід пам'яток історії та культури України», терор, жертви, репресії, тоталітаризм.

Упродовж багатьох десятиріч ХХ ст. Україна була об'єктом політичного терору, направленого передусім проти українського народу та його кращих представників. Терор голодом 1932-1933 рр. став передвісником "Великого терору" в Україні, в жорнова якого потрапили сотні тисяч людей. Лише в умовах незалежної Української держави відкрилась можливість для об'єктивного дослідження однієї з найбільш трагічних сторінок нашої історії. Важливою подією у вітчизняній історіографії стала підготовка і видання 75 книг обласних томів науково-документальної серії «Реабілітовані історією». Велику увагу дослідни-

ки проекту приділяють виявленню причин, перебігу і наслідкам сталінського терору, ґрунтовно висвітленню трагічних подій в історії України, поверненню із небуття незаслужено забутих імен людей, постраждалих від необґрунтованих політичних репресій, вшануванню пам'яті тих, хто боровся за свободу і незалежність України. Реалізація Державної програми «Реабілітовані історією» започаткувала новий науковий напрямок у вітчизняній історичній науці – «Дослідження радянської тоталітарної системи». Більше 9 тис. позицій налічує бібліографія праць, присвячених злочинам більшовицької системи в Україні [1].

Проблеми політичних репресій стали темою досліджень на сторінках журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», які стали важливим етапом вивчення і реконструкції реальної картини життя українсько-го суспільства в умовах тоталітарного режиму.

На жаль, мало що можна почерпнути в літературі про місця пам'яті, увічнення жертв “Великого терору” в Україні. Списки пам'ятників жертвам політичних репресій на території колишнього СРСР, складені за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку, Фонду Джексона (США) і Фонду Сахарова (США), налічують 1213 позицій, в тому числі по Україні 180 пам'ятників і меморіальних дощок [2]. Це далеко не повний список, в нього, зокрема, не включені музейні комплекси, будинки, де мешкали і працювали представники української інтелігенції – науковці, письменники, актори, режисери, репресовані за часів сталінщини [3]. Багато пам'яток фігурують у списку неодноразово, іноді під різними назвами.

Візуальний компонент, що включає пам'ятники, пам'ятні знаки, меморіальні дошки, будинки, місця пам'яті, монументи, меморіальні комплекси, музейні експозиції, цвинтарі чи окремі поховання, являється важливою складовою, яка формує уявлення про минуле [4]. Сучасна парадигма наукового розвитку вимагає від істориків залучення широкого спектру наявної джерельної бази, пошуку нових джерел для всебічного об'єктивного висвітлення минулого. До специфічного виду першоджерел відносяться нерухомі пам'ятки історії та культури, які не лише вбирають в себе основні риси і тенденції окремих історичних епох і періодів, а й висвітлюють, доповнюють і уточнюють різні аспекти історичного розвитку, несуть на собі відбиток людської діяльності, фіксують конкретну інформацію. У багатьох випадках пам'ятки являються єдиним достовірним джерелом, свого роду документом, який дозволяє відтворити певні події.

Вивчення історичних документів, спогадів безпосередніх свідків у зіставленні з різноманітними пам'ятками історії та культури дозволяє не просто дослідити широкий спектр питань, а надати об'єктивну оцінку подіям, які мали місце в Україні в різні історичні періоди, зокрема в період тоталітаризму і тим самим встановити історичну справедливість, відновити пам'ять про жертви “Великого терору”. Робота по виявленню пам'яток, пам'ятних місць, пов'язаних з трагічними подіями нашої історії активізувалася у зв'язку з прийняттям Закону України від 17.04.1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій

на Україні», низки Указів Президентів України щодо відзначення «Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій», розпорядження Президента України №204/2011 «Про додаткові заходи з пошуку, дослідження і впорядкування місць поховань жертв війни, політичних репресій та інших трагедій українського народу».

Робота по виявленню і дослідженню історико-культурних об'єктів періоду 20-50-х років ХХ ст. розгорнулася у ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», масштабного проекту з вивчення нерухокої культурної спадщини, створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Матеріали до Зводу свідчать, що проводяться дослідження пам'яток, пов'язаних з Голодомором-геноцидом 1932-33 рр., увічненням місць масових поховань, відновленням історичної правди про жертви “Великого терору” в АР Крим, Києві, Севастополі, Івано-Франківській, Житомирській, Тернопільській, Сумській та інших областях. У Тернопільській області виявлено 38 пам'ятних місць, АР Крим – 10, Великобагачанському, Решетилівському і Новосанжарському районах (Полтавська обл.) встановлені 42 пам'ятні знаки в пам'ять жертв голодомору і політичних репресій, в трьох районах Запорізької області – Василівському, Веселівському і Кам'янсько-Дніпровському - увічнені 7 місць поховань жертв голодомору і політичних репресій [5].

16 лютого 1992 р. з ініціативи Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал» і за рішенням Київської міської ради перед будинком Інституту шляхетних дівчат (вул. Інститутська, 1), збудованому за проектом архітекторів батька і сина В. і О. Береті, встановлений пам'ятний знак жертвам сталінського режиму [6]. В 1920-30-ті роки тут містилися різні державні установи, з 1934 до 1941 рр. – управління НКВС УРСР. Під час жорстоких репресій у будинку допитували, катували, в глибоких підвалах розстрілювали т.зв. “ворогів народу”. Трупі жертв таємно вивозили на Лук'янівський цвинтар, де таємно закопували. У будинку відбувалися судові процеси: 1 грудня 1934 р. – над т.зв. організацією «Об'єднання українських націоналістів». Були засуджені до розстрілу письменники К. Буревій, О. Влизько, Г. Косинка, І. Крушельницький, Д. Фальківський та інші представники української творчої інтелігенції. На початку грудня 1934 р. органами НКВС України проведені арешти у справі т.зв. «Центру боротьбистської організації». Серед

заарештованих і засуджених до різних термінів позбавлення волі були сімнадцять чоловік, у тому числі письменники В.Вражливий-Штанько, Г.Епік, О.Ковінька, М.Куліш, В.Підмогильний, Є.Плужник, В. Поліщук та ін. засуджені до 10 років позбавлення волі.

У Києві (вул. Дегтерьовська, 13) знаходиться Лук'янівська в'язниця, зведена в 1863 році. В різні часи в ній сиділи ув'язнені у справі «Спілки визволення України» (1929) визначні діячі: С.Єфремов, В.Ганцов, Й.Гермайзе, В.Дурдуківський, Г.Холодний, В.Чехівський, В.Юркевич. У 1920-30-х рр. – у «кіровський справі» – Ю.Бачинський, К.Буревій, О.Влизько, П.Гельмер-Дідушка, Л.Ковалів, Г.Косинка, А.Крушельницький, М.Лебединець, В.Мисик, М.Оксамит, Р.Сказинський, Д.Фальківський.; у справі неокласиків – М.Вороний, М.Драй-Хмара, М.Зеров, А.Лебідь, Б.Пилипенко, П.Филипович та багато інших діячів України [7].

Велика кількість представників української інтелігенції – політиків, учених, письменників, діячів культури, священнослужителів - була вислана на північ до Соловецького концтабору. Українці перебували на особливому обліку серед соловецьких в'язнів і були об'єктом окремої уваги спеціальних підрозділів ГУЛАГу, зокрема секретно-політичного відділу 3-ї частини 8-го Соловецького відділення НКВС [8]. З початком 1937 р. у документах НКВС з'являються повідомлення про «контрреволюційні» організації в'язнів у таборах, що готували «терористичні акти проти вождів партії та уряду». Московське керівництво ухвалило рішення про проведення у двомісячний термін операції по репресіям найбільш активних контрреволюційних елементів, засуджених за шпигунську, диверсійну, терористичну, повстанську й бандитську діяльність, які вели в тюрмах антирадянську діяльність, що стало формальним приводом для створення нових справ, тепер уже «табірних» [9]. Це було зроблено з метою страти в'язнів сталінських таборів, оскільки у багатьох з них добігали кінця терміни ув'язнення, а їхній вихід на волю для влади був небажаний. 16 серпня 1937 р. була прийнята спеціальна директива наркома внутрішніх справ СРСР про страту в'язнів СТОНу.

У документі, складеному навесні 1956 р., йдеться про механізм, за яким здійснювалися репресивні акції проти соловецьких в'язнів: «Щодо осіб, які перебували в ув'язненні у Соловецькій тюрмі чи Соловецьких ВТТ, попереднє розсліду-

вання не проводилось, а їхні питання за агентурними даними або за довідкою по старій слідчій справі виносились на засідання Особливої трійки, яка і ухвалювала своє рішення» [10]. Понад 130 наших співвітчизників, безпідставно звинувачених у шпигунсько - терористичній діяльності та створенні на Соловках контрреволюційної організації «Всеукраїнський центральний блок», були вивезені на узбережжя Повенецької затоки Онезького озера. Найбільший тюремний етап - 1116 в'язнів - в урочище Сандармох під Медвеж'єгорськом (Карелія, РФ), де 27 жовтня – 4 листопада 1937 р. було знищено 1111 осіб (район 19-го км автошляху Медвеж'єгорськ – Повенець [11]. Серед тих, кому був винесений смертний вирок, була велика група українців – М.Зеров, М.Куліш, Л.Курбас, А.Крушельницький, М.Ірчан-Баб'юк, С.Рудницький, М.Яворський та ін. Всього в урочищі Сандармох знищено близько дев'яти тисяч чоловік. Загалом на території Карелії виявлені десятки місць розстрілів і поховань, де страчені і поховані за доби репресій сотні тисяч людей. Біля входу на меморіальне кладовище в Сандармосі встановлена гранітна брила з барельєфом і написом: «Люди, не убивайте друг друга» (ск. Г.Салтун) [12].

509 соловецьких в'язнів, серед яких було багато відомих українців, були розстріляні в січні 1938 р. у пустоші Койранкангас поблизу Токсово (на північ від Санкт-Петербурга, РФ) [13]. У цьому етапі СТОНу були письменник В.Вражливий-Штанько, журналіст М.Любченко, літературознавець М.Нарушевич, викладач Київського університету А.Лебідь, професор-медик В.Удовенко. Пам'ятне місце розстрілу, розташоване в районі 16-го кілометру дороги Медвеж'єгорськ-Повенець (нині 19-й км). Зафіксовано 150 ям, розміром 4x4 м, в яких знаходилися масові поховання жертв політичних репресій [14], де тепер - меморіальний цвинтар. На кладовищі збудовано і освячено православну каплицю на честь Георгія Переможця. Неподалік від неї - хрест, пов'язаний вишитим рушником – данина пам'яті представників української інтелігенції – учасників акції «Покаяння», проведеної в 1997 р.

На Батьківщині пам'ять про представників української інтелігенції, яка загинула в сталінських катівнях, далеко від рідних осель, зберігається не лише у великій духовній спадщині, яку вони залишили нащадкам у прозі, поезії, філософії, театральному мистецтві, але в меморіальних будинках, де вони мешкали і працювали. У м. Самбір

(Львівська обл.) зберігся будинок (вул. Сонячна), де пройшло дитинство майбутнього актора, режисера, театрального діяча, драматурга, публіциста, перекладача, народного артиста УСРР (1925 р.) Леся Курбаса, на якому в 1987 р. до 100-річчя від дня народження митця встановлена меморіальна дошка [15]. В с. Старий Скалат (Підволочиський р-н Тернопільської обл.) в родинній садибі Курбасів в 1987 р. відкрито музей, якому у 2003 р. присвоєно статус меморіального музею-садиби Леся Курбаса [16]. На фасаді приміщення - дві меморіальні дошки на честь Леся Курбаса та його батька Степана Яновича Курбаса (автор І.Козлик) [17].

У грудні 1987 р. у Києві на фасаді будинку (вул. Прорізна, 17), де діяла драматична студія під керівництвом Л. Курбаса, встановлена гранітна меморіальна дошка з барельєфним портретом режисера (ск. М.Рапай, арх. М. Кислий) [18]. У сквері, поблизу будинку №8, де містився Молодий театр, в 2002 р. споруджений пам'ятник митцю (ск. М.Рапай, арх. В.Дормідонтов) [19]. В 1920-21 рр. Л.Курбас очолював Київський драматичний театр, створив театр «Березіль» у Харкові, в якому здійснив експериментальні вистави сучасної української драматургії. В 1989 р. на фасаді Харківського державного академічного українського драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка встановлена меморіальна дошка, а «Мала сцена» театру знову отримала назву «Березіль» [20]. Збереглися будинки в Києві (вул. Саксаганського, 110, кв. 6), де в 1916-18 рр. мешкала родина Курбасів [21], у Харкові – будинок «Слово» (Барачний провулок, 64) [22].

Адреси місць перебування жертв режиму у в'язницях, місця розстрілів встановлені у Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій областях у ході роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України», під час науково-пошукових експедицій товариства «Меморіал», Національної спілки краєзнавців України, інших громадських організацій. Пам'ятні знаки в пам'ять закатованих громадян споруджені на будинках, де діяли органи НКВС у м. Львів (вул. Замарстинівська, 9; вул. С.Бандери, 1), м. Самбір (вул. І.Франка, 4), м. Сокаль, вул. Шашкевича, 89 (Львівська обл.), м. Бережани, вул. Гімназійна, 20 (Тернопільська обл.), м. Коломия, бульв. Лесі Українки, 32-А (Івано-Франківська обл.), м. Дубно, вул. Д.Галицького, 28 (Рівненська обл.).

У Волинській, Івано-Франківській, Тернопільській, інших західних областях (м. Володимир-Волинський Волинської обл., м. Червоноград

Львівської обл., м. Заліщики, м. Терехів, м. Підволочиськ Тернопільської обл.) споруджені Меморіальні комплекси борцям за волю України, які стали узагальненими пам'ятниками на честь репресованих громадян і учасників національно-визвольної боротьби за часів Другої світової війни і повоєнного періоду. Пам'ятники жертвам комуністичного режиму і пам'ятні знаки на місцях розстрілів і масових поховань жертв голодомору і репресій споруджені в містах Ковелі, пр-т Незалежності, 89 (Волинська обл.), Маріуполі, Старобешево (Донецька обл.), Малині (Житомирська обл.), Олександрії, вул. Свердлова, 30 (Кіровоградська обл.), Луганську, парк Пам'яті, Старобільську (Луганська обл.), Харкові, Молодіжний парк, Херсоні (центральне кладовище) та в інших населених пунктах України [23].

Для встановлення прізвищ закатованих, кількості похованих жертв, з'ясування неупереджених фактів про події тих страшних часів необхідно докласти зусиль, як громадським організаціям, так і державі, яка має зробити все для увічнення пам'яті про тисячі невинно убієнних співвітчизників. В 1995 р. споруджений Меморіальний комплекс поблизу с. Макухівка (урочище Триби, Полтавський р-н) в пам'ять про 10 тис. репресованих громадян на Полтавщині, в 1993 р. встановлені стели про загиблих від голоду і політичних репресій в смт. Решетилівка, в 1990 р. - в селах Лобачі, 1996 – М'якеньківка (Решетилівській р-н) [24] та інших містах і селах області. Про страшні злочини тоталітарної доби нагадує пам'ятний хрест на Привокзальній площі Дніпропетровська, пам'ятний знак про жертви голодоморів та політичних репресій, встановлений в 2006 р. у Соборному парку Черкас. Поблизу с. Халявин (Чернігівський р-н Чернігівської обл.) увічнено місце масових поховань [25].

В умовах розгортання масової кампанії по боротьбі з «класовими ворогами» удосконалювався репресивний апарат, зорієнтований на масовий характер каральних заходів. Нехтування юридичними нормами, спрощення процедурних питань перетворювало його в грізну і в той же час безконтрольну зброю політичної системи. Списки осіб, що підлягали репресіям, у відповідності з наказами НКВС СРСР від 30 липня, 11 серпня та 20 вересня 1937 р. розглядалися «трійками» і «двійками» у складі наркомів внутрішніх справ республіки чи начальників обласних управлінь НКВС спільно з прокурорами республіки чи областей. Існував також порядок роз-

гляду справ без виклику звинувачених та свідків до суду т.зв. «вищою двійкою» за участі голови Верховного Суду СРСР та прокурора СРСР. Розправа з колишніми противниками, опозицією, будь-яким інакомисленням стали в цей період простим, буденним явищем [26].

Радянський режим за правління Сталіна винищив значну частину населення країни. За даними НКВС у період від початку 1930-х років до 1953 р. було страчено 1,1 – 1,2 млн. радянських громадян [27]. Відомо, що пік репресій припадає на 1937-1938 роки, в цей період в Україні було заарештовано 267579 громадян [28]. За деякими даними, близько 800 тис. осіб було страчено за 16 місяців, тобто 50 тис. за місяць чи 1700 за день протягом 500 днів [29]. Репресії продовжувалися напередодні Другої світової і Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45 рр., у воєнний і у повоєнний період.

Найбільш жорстоким і цинічним злочином сталінізму у Західній Україні і Західній Білорусії, возз'єднаних в державних рамках Радянського Союзу, стала сумнозвісна «чистка в'язниць» відповідно до секретної постанови політбюро ЦК КПРС від 5 березня 1940 року. На підставі цього рішення в тюрмах двох республік було вбито 7305 осіб, близько 1000 прізвищ громадян, розстріляних в Західній Україні, вдалося встановити [30]. Списки розстріляних на початку війни стали доступними широкому загалу лише через 50 років після закінчення війни. Їх публікація на сторінках журналу «З архівів ВУЧК- ГПУ -НКВД -КГБ» — це своєрідний мартиролог пам'яті наших співвітчизників, які стали першими жертвами війни [31].

На місцях страт встановлюються хрести і пам'ятні знаки. Кривавим смерчем пронеслась війна над Волинською землею. Незагоєні рани в серцях живих залишив розстріл в'язнів Луцької в'язниці. Серед них було багато необґрунтовано репресованих, кого утримували за дрібні побутові злочини. На братській могилі у Старому місті встановлений дубовий хрест і меморіальний камінь, в центрі Ковеля — хрест пам'яті на знак скорботи за невинно полеглими від сталінських репресій [32]. В 1941 р. в соляній шахті в урочищі Саліна Старосамбірського району на Львівщині страчено близько 3600 чоловік, у червні 1941 р. розстріляно близько 1000 в'язнів Львівської в'язниці, в приміщенні якої в 2009 р. відкрито Музей-меморіал пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма Лонцького» [33].

З ініціативи групи «Меморіал» при Івано-Франківському науково-культурному товаристві

«Рух» влітку 1989 р. були проведені розкопки в Дем'яновому Лазу (урочище поблизу с. Пасічна Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.), де знаходиться місце масового знищення тюремних в'язнів органами НКВС під час відступу Червоної армії наприкінці червня 1941 р. В 1998 р. в урочищі Дем'янів Лаз відкритий Меморіальний комплекс [34].

У регіоні поступово розкручувався маховик репресій, проведення яких з погляду вищого партійно-державного керівництва СРСР було важливим і необхідним засобом «радянзації» регіону. Навесні 1940 р. репресії набули масового характеру. Головною їх формою стали депортації українського і польського населення. Знищувалися або висилалися на схід не окремі особи, а родини, цілі соціальні верстви, представники різних політичних партій, громадських об'єднань, релігійних конфесій — всі, хто підозрювався у нелояльності до радянської влади. Тільки станом на 15 лютого 1940 р. із Західної України і Західної Білорусії було депортовано 890 тис. громадян, що становило приблизно 10% населення [35]. В літературі наводяться цифри, що всього за роки радянської влади чисельність депортованих складала 12-14,5 млн. осіб [36].

Зазнали насилля і переслідувань близько 150 тис. осіб під час операції «Вісла», акції 1947 р. — завершального етапу примусової депортації українців з прабатьківських земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя [37]. Пам'ятні знаки жертвам депортації встановлені в Тернопільській області, в м. Івано-Франківську (Центральний парк), м. Коломия (Івано-Франківська обл.). Під час насильницького переселення кримськотатарського народу з споконвічної батьківщини до Середньої Азії та інших місцевостей Радянського Союзу 20 травня 1944 р. було зафіксовано 191044 виселених громадян, з них людські втрати під час перевезення в залізничних ешелонах становили 7889 смертних випадків [38]. Пам'ятники жертвам депортації споруджені у містах Севастополь, Сімферополь (Привокзальна пл.), Феодосія (АР Крим) [39].

В перші місяці Другої світової війни Червона армія інтернувала понад 250 тис. польських воїнів, які у вересневі дні 1939 р. склали зброю перед Червоною армією [40]. Тисячі солдатів та сержантів були звільнені, решта — депортовані до СРСР. Понад 15 тис. офіцерів, серед яких дві третини становили офіцери запасу — лікарі, інженери, вчителі, письменники, громадські діячі — інтелектуаль-

на еліта Польщі — були розміщені у Козельському (нині Калузька обл.), Осташківському (нині Тверська обл.), Старобільському (нині Луганська обл.) таборих. Старобільський табір знаходився на відстані 3-х км від залізничної станції, на території колишнього жіночого монастиря, а також у будинках (вул. Володарського і Кірова) і займав територію в 40 тис кв. м. Спочатку тут перебувало 7942 польських воїни, в основному захисники Львова, офіцери запасу і резервісти, які тільки встигли з'явитися до комендатур [41]. Полонені поляки активно вимагали від представників радянської влади виконання міжнародних конвенцій про військовополонених та інтернованих, належного медичного обслуговування. Проте органи НКВС сфабрикували справу про існування серед поляків антирадянської націоналістичної організації і жодну з вимог не виконали [42]. До 15 березня 1939 р. кількість полонених скоротилась до 3835 чол. У квітні 1940 р. їх переправили до Харкова у розпорядження НКВС Харківської області, де вони були страчені в період з 10 квітня до 12 травня 1940 року.

Масові поховання польських офіцерів і радянських громадян, знищених НКВС, знаходяться в районі 6-го кварталу лісопаркової зони Харкова поблизу П'ятихаток (Белгородське шосе), де на площі в 3 га ідентифіковано 60 могил як поховання радянських громадян і 15 — поховання польських військовополонених. 17 червня 2000 р. відбулося урочисте відкриття Харківського кладовища жертв тоталітаризму під назвою «Українсько-польський меморіал», автори якого польські скульптори: З.Підек, А.Солига, архітектори: В. та Я.Синакевичі.

Ансамбль цвинтаря створений з урахуванням топографії території, місць таємного поховання і місць розташування всіх братських могил, через що комплекс зберіг автентичний характер. Над кожною братською могилою встановлений хрест згідно віросповідання похованих. Збережена і «дорога смерті», вкрита чорним бруком, якою вантажівки привозили людей на страту. Композиційним центром Меморіалу є центральна алея, з обох сторін якої вмонтовані 3794 чавунні таблички за кількістю похованих польських офіцерів. На Українській меморіальній стелі розміщені прізвища 2695 радянських громадян. Завершує алею Польська меморіальна стела, розділена по центру силуетом латинського хреста, під яким закріплений «Катинський дзвін», виготовлений із бронзи [43].

В північно-східній частині Києва, поблизу автостради Київ-Бровари розташований Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» - місце пам'яті про жертви політичних репресій 1937-41 рр. Кількість жертв биківнянської трагедії остаточно не встановлена — наводяться різні цифри — від 6 тис. до 225 тисяч осіб. Не порушуючи цілісності і автентичності території, лісового масиву, які створюють історико-документальне довкілля, автори комплексу зосередили пам'ятки в межах алеї, що веде до центрального Меморіального комплексу жертвам політичних репресій (1995), який складається з братської могили з хрестом, пам'ятника репресованому, двох кам'яних брил з хрестами і стели з пам'ятним написом [44].

Останнім часом проводиться робота по розвитку заповідника, яке передбачає обов'язкове дослідження території та перепоховання знайдених людських решток. В період до 2020 рр. планується створення Музею та Меморіального парку, будівництво дзвіниці-пам'ятника, встановлення Пам'ятних знаків загиблим, відтворення лінії маршруту трамваю №23, який курсував з Києва, спецділянки НКВС (паркан та будинок охорони), інших пам'ятних знаків. Головне завдання авторів проекту на основі меморіального комплексу «Биківнянські могили» створити Меморіал пам'яті жертв тоталітарного режиму, не порушуючи існуючий природний ландшафт з віковичними деревами, які є містким свідком і символом-очевидцем подій тридцятих — сорокових років минулого століття.

Пам'ятником жертвам режиму стане і створення повного реєстру пам'ятних місць страт, місць, пов'язаних з інфраструктурою терору — будинків в'язниць, управлінь НКВС, дислокації табірних комплексів, збір усних свідчень громадян про трагічні сторінки вітчизняної історії, оприлюднення списків репресованих. Формування місць пам'яті, які стають факторами реконструкції минулого, важлива складова історичної пам'яті, потужного чинника встановлення зв'язку минулого із сьогоденням, каталізатор збереження й збагачення патріотичних цінностей. Вшанування пам'яті жертв репресій і голодоморів на державному і національному рівні піднімають значення суспільного і наукового осмислення нашого минулого, його трагічних сторінок, відновлення історичної пам'яті про події, які відбувались в Україні.

Джерела та література

1. *Тронько П.Т.* Державна програма науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією”: досвід, проблеми, перспективи // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей)*. Вип.34.- К., 2007. - С.7.
2. Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru>; Поточний архів Центру „Зводу пам'яток історії та культури України” Інституту історії України НАН України (далі – ПА ЦЗПКУ Інституту історії НАН України).
3. ПА ЦЗПКУ Інституту історії НАН України. – Рецензії на Словники пам'яток історії та культури „Зводу пам'яток історії та культури України” (АР Крим, Вінницька, Донецька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Тернопільська, Харківська, Чернівецька обл.)
4. *Симоненко І.М.* Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // *Стратегічні пріоритети*. - 2009.- №4 (13). – С.53.
5. ПА ЦЗПКУ Інституту історії НАН України. - Рецензії на Словники пам'яток історії та культури „Зводу пам'яток історії та культури України” (АР Крим, Тернопільська обл.); *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область: Новосанжарський район*. – Полтава: Дивосвіт, 2007; *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область: Великобагачанський район*. – Полтава: Полтавський літератор, 2010; *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область: Решетилівський район*. – Полтава: ТОВ „АСМІ”, 2010; *Пам'ятки історії та культури запорізької області 9василівський, Веселівський, Кам'янсько-Дніпровський райони*). – Вип.1. – Запоріжжя, 1998;
6. *Апанович О., Кальницький М., Лисенко М., Логвин Н.* Інститут шляхетних дівчат 1838-1843 // *Звід пам'яток історії та культури України*. Київ.-Кн.1, Ч.1.- К.: Головна редакція „Зводу пам'яток історії та культури України” при видавництві „Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 1999. – С.424-425.
7. *Білокінь С., Кальницький М.* Лук'янівська в'язниця // *Звід пам'яток історії та культури України*. Київ.-Кн.1, Ч.1.- К.: Головна редакція „Зводу пам'яток історії та культури України” при видавництві „Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 1999. С.519-520
8. *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси*. - К.: Наук. думка, 2002. - С. 472.
9. *Веденєєв Д., Шевченко С.* Українські Соловки.. – К.: ”ЕксОб”, 2001.- С.52.
10. *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси*. - К.: Наук. думка, 2002. - С. 473-474.
11. *Веденєєв Д., Шевченко С.* Українські Соловки. – К.: ”ЕксОб”, 2001.- С.39.
12. *Веденєєв Д., Шевченко С.* Українські Соловки. – К.: ”ЕксОб”, 2001. – С. 69.
13. *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси*. - К.: Наук. думка, 2002.- С. 474-475; *Веденєєв Д., Шевченко С.* Українські Соловки.. – К.: ”ЕксОб”, 2001. – С.77.
14. *Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії*. – Т.1. К.: Вид-во „Сфера”, 1997. – С.28-29.
15. *Шрамко Г.І.* Самбір. Краєзнавчий нарис. Львів: Каменяр, 1989. – С.19.
16. Режим доступу: <http://ukr-tur.narod.ru/turizm/regionuk/ternop/pidvoloch/sela/staryskalat/muzkurbas/>
17. Режим доступу: http://www.irp.te.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=135; 2009-10.
18. *Горбик В., Малакова І., Скалій Р.* Будинок Київського військового зібрання кін.19-поч.20 ст., в якому працював Молодий театр // *Звід пам'яток історії та культури України*. Київ.-Кн.1, Ч.2.- К.: Головна редакція „Зводу пам'яток історії та культури України” при видавництві „Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2004. – С.981-982.
19. *Попель С., Склярєнко Г.* Пам'ятник Курбасу О.-З.С. // *Звід пам'яток історії та культури України*. Київ.-Кн.1, Ч.2.- К.: Головна редакція „Зводу пам'яток історії та культури України” при видавництві „Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2004. – С.859-860.
20. Режим доступу: <http://korolenko.kharkov.com/curbas.htm>
21. *Скалій Р.* Житловий будинок, кін.19-поч.20 ст., в якому проживав Лесь Курбас // *Звід пам'яток історії та культури України*. Київ.-Кн.1, Ч.2.- К.: Головна редакція „Зводу пам'яток історії та культури України” при видавництві „Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2004. – С.1113.
22. Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru>
23. *Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії*. – Т.2. К.: Вид-во „Сфера”, 1998- С. 182.
24. *Звід пам'яток історії та культури України: Решетилівський район*. - Полтава: ТОВ „АСМІ”, 2010. – С. 36, 90, 100,
25. Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru>
26. *Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З.* Масові незаконні репресії 20-х- початку 50-х

- років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – С.20.
27. Норман М. Наймарк Геноциди Сталіна. – К.: Видавничий дід, „Києво-Могилянська академія”, 2011. – С. 109.
28. Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х- початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – С.21.
29. Норман М. Наймарк Геноциди Сталіна. – К.: Видавничий дід, „Києво-Могилянська академія”, 2011. – С.93.
30. Там само. – С.191.
31. Розстріляні на початку війни // З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ. – Київ-Харків, 1994. – С. 191.
32. Денисюк В. Волинь. Події, факти, цифри. Туристичні маршрути. – Луцьк: ВОРВП «Надстир'я», 1997. – С. 59, 109.
33. Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru>
34. Легасова Л.В. Дем'янів Лаз // ЕІУ. – Т.2. – К.: Наук. думка, 2004. – С.332.
35. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – Чернівці, 1995. – С. 25.
36. Калитко С.Л. Сталинские депортации. 1928 – 1953. – М.: МФД: Материк, 2005. – С. 383 // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). Вип.34.- К., 2007.
37. Ілюшин І.І. „Вісла”, Акція 1947 // ЕІУ. – Т.1. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 575-576.
38. Кримські татари 1944-1994 рр. Статті. документи. Свідчення очевидців. – К.: Рідний край, 1995. – С. 11.
39. Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru>
40. Коваль В.С. Довкола радянсько-польської війни 1939 р. // Іст. зошити. – К., 1991. - № 1. – С. 65.
41. Катинская драма: Козельск, Старобельск, Осташков. Судьба интернированных военнослужащих. – М., 1991. – С. 8.
42. Параджанов В.С. К истории Катинского дела // Новая и новейшая история. – 1990. - № 3. – С. 24.
43. Путятін В. Українсько-польський меморіал // Харківщина: події і люди, вкарбовані в літопис краю. За матеріалами Харківського тому «Зводу пам'яток історії та культури України». Харків та Харківська область. Енциклопедичне видання (рукопис).
44. Історико-культурні заповідники. – К., 2011. – С.164.

Галина Денисенко

Места памяти и памятники жертвам “Большого Террора”

В статье освещаются главные аспекты увековечивания жертв “Большого Террора” в Украине. Автор акцентирует внимание на событиях 30-50-лет XX ст. в разных регионах, на местах памяти и памятниках, посвященным репрессированным гражданам. Исследуются различные виды и типы недвижимых историко-культурных объектов в контексте подготовки фундаментального 20-томного издания “Свод памятников истории и культуры Украины”.

Ключевые слова: увековечивание, память, памятники, мемориалы, “Свод памятников истории и культуры Украины”, террор, жертвы, репрессии, тоталитаризм.

Galyna Denysenko

Memory places and monuments to the victims of “The Great Terror”

In this article the main aspects of perpetuating of the victims of “The Great Terror” in the Ukraine are highlighted. The author accents her attention at the events of 30-50 years of XX century in the different regions, memory places and monuments dedicated to the represovani citizens. The different varieties and types of the immovable history and cultural objects are studied according to the preparation of fundamental edition in the 28 volumes “The Register of the history and cultural monuments of the Ukraine”.

Key words: perpetuation, memory, monuments, memorials, “The Register of the historical and cultural monuments of Ukraine”, terror, victims, repressions, totalitarianism.

